

*Jarosław Buniowski**

Osady pastersko-hodowlane w kompleksach leśnych starostwa lubaczowskiego w XVI wieku

Pastoral and breeding settlements in the forest complexes
of the Lubaczów County in the sixteenth century

Abstrakt: Celem artykułu jest identyfikacja osad pastersko-hodowlanych w kompleksach leśnych starostwa lubaczowskiego w XVI w. oraz przedstawienie wybranych elementów ich organizacji. Podstawę źródłową niniejszych badań stanowią archiwalne i opublikowane dokumenty o charakterze skarbowym z XVI w. Ich analiza umożliwi m.in. przedstawienie skali hodowli oraz liczbowe zestawienie inwentarza posiadanego przez poszczególnych mieszkańców wsi. Ponadto badania te mają za zadanie umiejscowienie pasterstwa w gospodarce regionu oraz rozpoznanie problemu ograniczania pozycji prawa wołoskiego w systemie ekonomicznym wsi. Wyniki badań wskazują na znaczne rozwarstwienie majątkowe wśród hodowców oraz ukazują pasterstwo i hodowlę jako istotną część gospodarki regionu.

Słowa kluczowe: pasterstwo, hodowla, osadnictwo, prawo wołoskie, Lubaczów

Abstract: The aim of the article is to identify pastoral and breeding settlements in forest complexes of the Lubaczów County in the sixteenth century and to present selected elements of their organization. The bases for the research are archival and published treasury records from the sixteenth century. Their analysis allows to present, among others: the scale of animal breeding and a summary of livestock owned by individual village inhabitants. Moreover, it is intended to explore the place pastoralism played in the region's economy and to examine the problem of limiting the role of Wallachian law in the economic system of rural settlements. The results indicate significant wealth stratification among breeders and show pastoralism and animal breeding as an important part of the region's economy.

Key words: pastoralism, breeding, settlement, Wallachian law, Lubaczów

* mgr Jarosław Buniowski, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Sztuki, UMCS w Lublinie
j.buniowski@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0868-1077>

Przedmiotem badań są osady pastersko-hodowlane wchodzące w skład starostwa lubaczowskiego w XVI w. Za takie uważać należy jednostki osadnicze, w których dominującym zajęciem gospodarczym mieszkańców była hodowla zwierząt (głównie owiec, bydła i świń) oraz ich wypas w okolicznych lasach. Ten profil gospodarczy był ściśle powiązany z kolonizacją wołoską, która rozwijała się na ziemiach polskich od XIV do XVI w., głównie w strefach górskich i podgórskich, lecz także na obszarach znacznie od nich oddalonych¹. Były to zazwyczaj tereny cechujące się trudnymi warunkami środowiskowymi, które z punktu widzenia użyteczności gospodarczej można określić mianem peryferyjnych². Obszarem takim było starostwo lubaczowskie, w którym to w XVI w. rozwijały się osady o pastersko-hodowlanym modelu gospodarczym, opartym na prawie wołoskim.

Celem prezentowanych badań jest identyfikacja osad pastersko-hodowlanych w kompleksach leśnych starostwa lubaczowskiego w XVI w. oraz przedstawienie wybranych elementów ich organizacji. Szczególnie interesujące są skala hodowli oraz stratyfikacja majątkowa mieszkańców osad pastersko-hodowlanych pod względem liczby posiadanych zwierząt. Ponadto rozważania te mają za zadanie umiejscowienie pasterstwa w gospodarce regionu oraz rozpoznanie problemu ograniczania pozycji prawa wołoskiego w systemie ekonomicznym wsi.

Na temat pasterstwa na ziemiach polskich prowadzono liczne badania, spośród których wyróżnić należy prace Ludomira Sawickiego³, Zofii Hołub-Pacewiczowej⁴, Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej⁵ i Kazimierza Dobrowolskiego⁶. Badania te dotyczyły terenów górskich i koncentrowano się przede wszystkim na wędrowności pasterskich, ich typologii oraz kulturze pasterskiej. Niewiele uwagi poświęcono zaś samemu osadnictwu pasterskiemu i funkcjonowaniu osad tego rodzaju. Znacznie lepiej rozpoznano kolonizację wołoską na badanym obszarze⁷. Wobec tego prezentowane kwestie — sposób identyfikacji osad pastersko-hodowlanych, skala hodowli oraz stratyfikacja majątkowa ich mieszkańców — stanowią nowe ujęcie w badaniach nad pasterstwem na ziemiach polskich i mogą posłużyć do lepszego rozumienia funkcjonowania i organizacji osadnictwa pasterskiego u progu czasów nowożytnych. Ponadto specyfika środowiska naturalnego starostwa lubaczowskiego, obszaru oddalonego od gór i cechującego się dużym zalesieniem, w kontekście badań nad pasterstwem i hodowlą może stanowić inspirację do dalszych rozważań nad relacjami świata natury i gospodarczej działalności człowieka w przeszłości.

Podstawę źródłową stanowi archiwalna oraz opublikowana dokumentacja o charakterze skarbowym. Kluczowe znaczenie mają rejestry podatkowe i lustracje z badanej epoki. Wyróż-

¹ Wyjście osadnictwa wołoskiego poza strefy górską i podgórską na ziemiach polskich jako pierwszy przedstawił Jan Tadeusz Lubomirski, przyglądając się jego północno-wschodniemu kierunkowi; Lubomirski J.T. 1855. Uwagę zwrócił na to również Aleksander Jabłonowski, stwierdzając: „[...] wsie na prawie wołoskiem rozsiadły się były nie tylko w pasie podgórskim ziem i powiatów do Beskidu przytykających, gdzie istotnie spoczywała siła ich główna, ale były one rozsiane, mniej już zwarte lub odosobnione nawet, po wszystkich ziemiach i powiatach od gór oddalonych [...]”; Jabłonowski A. 1903, s. 427–428. Zagadnienie to zgłębił Grzegorz Jawor, przedstawiając północny zasięg osadnictwa wołoskiego w średniowiecznej Polsce; Jawor G. 2016, s. 38–45.

² Jawor G. 2019, s. 177.

³ Sawicki L. 1911; Sawicki L. 1919a; Sawicki L. 1919b.

⁴ Hołub-Pacewiczowa Z. 1930; Hołub-Pacewiczowa Z. 1931.

⁵ Kopczyńska-Jaworska B. 1950/1951; Kopczyńska-Jaworska B. 1958; Kopczyńska-Jaworska B. 1961; Kopczyńska-Jaworska B. 1967.

⁶ Dobrowolski K. 1951; Dobrowolski K. 1961; Dobrowolski K. 1970.

⁷ Janeczek A. 1993, s. 152–156; Buniewski J. 2023, s. 4–7.

nić należy rejestr poborowy województwa bełskiego z roku 1507⁸ zawierający pierwsze informacje na temat obecności owiec na badanym terenie w XVI w. Niezwykle ważne są inwentarze starostwa z lat 1534–1536⁹ i 1539¹⁰, w których zebrano istotne dane odnośnie dochodowości osad pozwalające ustalić liczbę mieszkańców, wielkość areału czy pogłowie inwentarza. Dużą rolę odgrywają opisy starostwa zamieszczone w lustracjach¹¹, w których odnotowano liczbę zwierząt hodowlanych w poszczególnych osadach oraz niekiedy liczbę mieszkańców zajmujących się hodowlą.

Starostwo lubaczowskie, w XVI w. najdalej na zachód wysunięte dobra monarsze w województwie bełskim, położone było w dorzeczu Lubaczówki, Tanwi i Raty¹². Tamtejsze środowisko naturalne charakteryzowało silne zróżnicowanie wynikające z przynależności do dwóch regionów fizjograficznych¹³. Główną, większą część starostwa stanowił obszar skoncentrowany wokół Lubaczowa. Teren ten leżał w Kotlinie Sandomierskiej i pełnił rolę wyraźnie izolowanego subregionu, oddzielonego od reszty województwa wałem Rostocza¹⁴. Ponadto do dóbr wchodziły osady położone na Rostoczu, w górnym biegu Raty.

Znamienną cechą krajobrazu starostwa lubaczowskiego było zalesienie. Choć w XVI stuleciu nastąpił znaczący rozwój osadnictwa oraz eksploatacja lasów, teren ten nadal charakteryzował się dużą lesistością, o czym dobitnie świadczą przekazy źródłowe¹⁵. Także w tym aspekcie starostwo nie było jednolite, gdyż przynależało do dwóch dużych kompleksów leśnych — jego południowo-zachodnia, nizinna część znajdowała się w Puszczy Sandomierskiej, zaś północno-wschodnią porastały gęste lasy Rostocza¹⁶.

Pojawienie się osad pasterskich w starostwie lubaczowskim ściśle wiązało się z przybyciem na tereny Rostocza Wołochów, czego następstwem było stosowanie prawa wołoskiego w osadach położonych w jego najbliższym otoczeniu. Choć naturalną strefą osadniczą dla tego typu organizacji prawnej były ziemie górskie i podgórskie, to osady wołoskie zakładano także na odległych od gór terenach Rusi Czerwonej¹⁷. Akcję osiedlania Wołochów na ziemiach nienadających się do efektywnego uprawiania roli determinowało powszechne przekonanie o skuteczności prawa wołoskiego w kolonizowaniu trudnych terenów¹⁸.

⁸ AGAD, ASK, oddział I, sygn. 36.

⁹ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147.

¹⁰ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 148.

¹¹ Opisi. 1900; Lustracja. 2001.

¹² Jabłonowski A. 1903, s. 249.

¹³ Starostwo lubaczowskie wyróżniało się w województwie bełskim zróżnicowaniem środowiska przyrodniczego, o czym decydowało to, że częściowo leżało na Rostoczu, krainie fizjograficznie znacząco odmiennej od sąsiednich terenów; Buraczyński J. 1999, s. 11; Rostocze. 2002, s. 11.

¹⁴ Janeczek A. 1993, s. 18.

¹⁵ W lustracji starostwa lubaczowskiego z 1565 r. zanotowano, że „tham są łąsi wielkie y dossycz ych” (Opisi. 1900, s. 277), zaś przy wzmiance o sąsiednim starostwie zameskim zapisano: „[...] miedzi starostwem Lubaczowskim y miedzi ymieniem Ramsowskim a miedzi starostwem Liezeiskim yesth liaszow y dambrow dosycz. W tych liessieh yesth rzek czystich, pliniących doszicz, na ktorich by mogli wszy zasziadacz y stawow mogłoby za dobrem gospodarsthwem nabudowacz [...]”; Opisi. 1897, s. 221.

¹⁶ Półćwiartek J. 2010, s. 189; Kubrak Z. 2018, s. 13.

¹⁷ Jawor G. 2019, s. 177.

¹⁸ Jawor G. 2004, s. 60. Użyteczność prawa wołoskiego w zagospodarowaniu terenu trudnego dla uprawiania roli zaznaczył Jan Zamoyski w sporządzonym przez siebie w 1568 r. inwentarzu starostwa samborskiego: „Iz grunth Stharosthwa Samborskiego maxima ex parte leży w gorach gdzie oziminy szie nie rodzą, przeto iz zima długo trwa, y prętko zamarza na jeszien, thyz większa częszcz wszi w Stharosthwie Samborskim jest Wołoskiego prawa [...]”; AGAD, ML, dział IV B, sygn. 22, k. 3v. J.T. Lubomirski wśród czterech kierunków, jakie przyjmowali właściciele leśnych kompleksów ziemskich, wskazuje osadzenie Wołochów w celu ulepszenia hodowli; Lubomirski J.T. 1855, s. 8.

W ziemi bełskiej jako pierwsza kolonizacją wołoską została objęta wschodnia część Roztocza. Wołosi dotarli tam już na początku XV w. W pierwszej fazie była to najprawdopodobniej obecność sezonowa, polegająca na wypasaniu stad w okolicznych lasach¹⁹. Zapewne wówczas dostrzeżono potencjał kolonizacji wołoskiej i rozpoczęto akcję osiedlania.

Zainteresowanie wielkiej własności ziemskiej wykorzystaniem pasterskich migracji w kolonizacji przejawia się w inicjatywach Siemowita IV. W roku 1422 nadał on kniastwo (*ducatum*) w Lubyczy Jakubowi i Miczkowi Wołochom²⁰, zaś dwa lata później wydał pozwolenie Wołochom na osadzenie się w granicach wsi Ruda, przekazując im tereny wypasowe²¹. W inwestycji osadniczej z wykorzystaniem żywołu wołoskiego w regionie angażowało się także duchowieństwo. W 1465 r. Mikołaj z Niedośpielina, pleban lubaczowski powierzył Pawłowi Wołochowi osadzenie nad rzeką Łukawica wsi Łukawiec²². I w tym przypadku inicjatorowi lokacji przyświecał cel zagospodarowania nieużytkowanego, trudnego terenu²³. W ślad za zmianą systemu prawnego wsi podażyła zmiana jej profilu gospodarczego. Najbardziej widoczne było to w Lubyczy, gdzie już w 1472 r. zapłacono pobór od 700 owiec²⁴.

Sposób osiedlania żywołu wołoskiego przybierał różne formy. Zdarzało się, że zmiana profilu prawnego i gospodarczego mogła dotyczyć tylko części wsi rolniczej, co torowało drogę do powstania oddzielnej wsi wołoskiej²⁵. Pierwszą osadą w starostwie lubaczowskim, która funkcjonowała na prawie wołoskim, była najprawdopodobniej Kobylnica Wołoska. Powstała ona w wyniku wyodrębnienia się dwóch osad — Kobylnicy Ruskiej i Wołoskiej — z jednej, starej wsi, za sprawą zasiedlenia jej części przez Wołochów²⁶. Osada ta nie jest jednak przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule z dwóch powodów. Jej przynależność do starostwa lubaczowskiego w XVI w. nie była stała, a profil gospodarczy pozbawiony był cech charakterystycznych dla osad pastersko-hodowlanych²⁷.

Najstarszym dowodem na obecność Wołochów w starostwie lubaczowskim jest ich wzmiankowanie w rejestrze poborowym województwa bełskiego z 1507 r. Wówczas to *Valachi* odnotowani we wsiach Żuków, Brusno i Prusie zapłacili pobór od hodowanych owiec²⁸. Nie wiadomo, kiedy dokładnie osady te poddane zostały kolonizacji wołoskiej²⁹. Samo bytowanie Wołochów we wspomnianych osadach nie jest dostateczną przesłanką, by przypisywać tym miejscowościom funkcjonowanie według prawa wołoskiego, lecz w świetle kolejnych zapisów skarbowych kwestia ta wydaje się oczywista. W ciągu wieku wspomniane wsie konsekwentnie występują w zachowanych dokumentach jako osady prawa wołoskiego o jednoznacznie pastersko-hodowlanym profilu gospodarczym. W inwentarzu starostwa lubaczowskiego z 1534 r. Żuków, Brusno i Prusie określane są jako *villae iuris Vallachici*³⁰.

¹⁹ Dobrowolski K. 1970, s. 109.

²⁰ Zbiór. 1963, nr 353. Szerzej o dokumencie: Janeczek A. 1993, s. 145–147; Janeczek A. 2017, s. 41–45.

²¹ Zbiór. 1963, nr 366; Janeczek A. 1993, s. 147.

²² AAP, AC, sygn. 48, s. 231. Źródło po raz pierwszy ujawnione zostało w pracy: Janeczek A. 1993, s. 170–171. Dokument ten został przedstawiony jako ilustracja w pracy: Kowal B., Majus K.D. 2016, s. 21.

²³ Łukawiec został osadzony na nieużytkach Szczutkowa; Janeczek A. 1993, s. 170–171; Kowal B., Majus K.D. 2016, s. 19–20.

²⁴ Janeczek A., Świeżawski A. 1991, s. 46.

²⁵ Jawor G. 2019, s. 180.

²⁶ Janeczek A. 1993, s. 152.

²⁷ W roku 1549 wieś została odłączona od starostwa lubaczowskiego w skutek nadania jej w dzierżawę Mikołajowi Tarło, wraz z innymi, okolicznymi osadami. Powróciła do starostwa po śmierci Tarły, w 1578 r.; Inwentarze. 2014, s. 13–15.

²⁸ AGAD, ASK, oddział I, sygn. 36, k. 12–12v.

²⁹ Janeczek A. 1993, s. 150, 153.

³⁰ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 31–32.

Choć prawo wołoskie było na ogół ściśle związane z pasterstwem, to nie wszystkie osady nim się rządzące przypisać można do pasterskiego bądź pastersko-hodowlanego modelu gospodarczego wsi. W ciągu XVI w. prawo wołoskie uległo przekształceniu, a kierunki zmian często determinowane były przynależnością administracyjną. Poza wymienionymi wyżej osadami pasterskimi Wołochów elementy takich rozwiązań prawnych odnaleźć można w badanym okresie w kilku innych wsiach starostwa lubaczowskiego — Basznia, Lubliniec i Raduż³¹. W ich przypadku pasterstwo i hodowla podejmowane przez mieszkańców osad stanowiły poboczną gałąź modelu ekonomicznego.

Nie ulega wątpliwości, że podstawowym sposobem organizacji osad pastersko-hodowlanych na badanym obszarze było prawo wołoskie. System ten przybierał jednak różne formy w zależności od miejsca i czasu. Przybycie Wołochów na obszary podległe prywatnej własności sprawiło, że regulacje dostosowywano do lokalnych potrzeb lub wymagań właściciela, stąd zapewne wynikają różnice obserwowane w poszczególnych przypadkach³².

Znamienną cechą osad prawa wołoskiego było funkcjonowanie mieszkańców w ramach wspólnot gospodarczych zwanych dworzyszczami³³. Skupiska te, zamieszkiwane przez wielkie rodziny, powszechne były również w badanych osadach. J.T. Lubomirski właśnie w tym rozwiązaniu widział przewagę prawa wołoskiego nad niemieckim oraz przyczynę jego powodzenia³⁴. Drugim istotnym elementem systemu prawnego była instytucja kniazia³⁵. Nie podlegał on opodatkowaniu, stąd w źródłach o charakterze skarbowym występuje rzadko, co powoduje trudności w ustaleniu jego stanu posiadania. Można jednak z przekonaniem stwierdzić, że był on najbogatszą osobą we wsi.

Jedną z zasadniczych cech prawa wołoskiego, stosowanego w osadach pasterskich starostwa lubaczowskiego, był brak zobowiązań w postaci renty pieniężnej, tj. czynszu od ziemi, ponieważ to nie uprawa roli była głównym źródłem dochodu ich mieszkańców³⁶. Jediną opłatą od posiadanych nieruchomości, jaką składali ich mieszkańcy, było podymne (*fumalium*), płacone zapewne od zagrody³⁷. Podstawę świadczeń na rzecz właścicieli osad pasterskich w starostwie stanowiły zaś typowe dla Wołochów daniny w naturze³⁸. Zasadniczą powinnością spełnianą przez hodowców owiec była owcza dwudzieszczyzna, zwana też strungą³⁹. Hodowca oddawał na rzecz właściciela wsi jedną z każdej dwudziestki posiadanych owiec bądź kóz⁴⁰. Ponadto wszyscy mieszkańcy osad pasterskich co roku składali do zamku lubaczowskiego daninę w postaci serów (*casei*) i popręgów (*cingulae*)⁴¹.

³¹ Janeczek A. 1993, s. 153, 156.

³² Czamańska I. 2021, s. 22.

³³ Inkin V.F. 1974, s. 27–29.

³⁴ Lubomirski J.T. 1855, s. 14.

³⁵ Stadnicki A. 1848, s. 7–8.

³⁶ Świadczy o tym zapis decyzji królewskiej z 1548 r. w sprawie sporu starosty bełskiego Stanisława Tęczyńskiego z kniaziami ze wsi Lubyca. Jednym z zarzutów w sprawie było posiadanie dużej ilości pól przez mieszkańców osady, co miało być sprzeczne z prawem wołoskim: „praeterea quod multos agros contra morem volochici iuris habeant, cum tamen nisi paucos habere debent”; Materiali. 1906, s. 109.

³⁷ Wynosiło zazwyczaj 3 gr; AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 31–32.

³⁸ Idea pobierania danin w zwierzętach przybyła na ziemie polskie wraz z Wołochami i została zaadaptowana do lokalnych potrzeb; Jawor G. 2018, s. 466. Informacje o nałożeniu tego typu obciążeń stanowią dowód na funkcjonowanie danej osady na prawie wołoskim bądź przynajmniej zaadaptowaniu przez miejscową ludność elementów tego obyczaju; Jawor G. 2004, s. 83.

³⁹ Lubomirski J.T. 1855, s. 14; Jawor G. 2004, s. 83.

⁴⁰ Jawor G. 2004, s. 83.

⁴¹ Podobnie jak w przypadku innych danin nie było reguły co do ich wysokości. W starostwie lubaczowskim były to dwa sery oraz popręg od dworzyszczu oraz ser i pół popręgu od zagrodnika; AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 49–49v.

Na podstawie analizy inwentarzy i lustracji badanych osad można wymienić pewne podstawowe założenia, z jakich wychodzili zarządzający starostwem. Prawo wołoskie miało tu swoje zastosowanie, służąc za narzędzie kolonizacji trudnych w uprawie roli terytoriów. Trudności te rekompensowano osadnikom brakiem czynszu oraz swoistą wolnością gospodarczą (brak pańszczyzny). Daniny w naturze, składane proporcjonalnie do posiadanego majątku, z pewnością były też bardziej sprawiedliwe niż czynsz od ziemi, z której plony mogły znacząco różnić się od uzyskanych w sąsiednim gospodarstwie o podobnym areale.

Wymienione wcześniej gospodarcze i organizacyjne rozwiązania prawa wołoskiego traktować należy jako wytyczne do przypisania profilu pastersko-hodowlanego danej osadzie. Wszystkie te elementy występowały w Żukowie, Brusnie i Prusiu. Pomimo że w ciągu XVI w. znaczenie poszczególnych gałęzi gospodarczych ulegało zmianom, charakter osad stale koncentrował się wokół modelu pastersko-hodowlanego. Według analizowanych inwentarzy i lustracji we wspomnianych osadach nie płacono czynszu od ziemi, zaś głównym zajęciem mieszkańców była hodowla owiec, bydła i świń. Poza niewielkim podatkiem podymnym, który płacili mieszkańcy badanych osad, głównym źródłem dochodu właścicieli były daniny w postaci owczej dwudzieszczyzny, serów, popręgów oraz opłat związanych z hodowlą bydła i świń⁴². Miejscem wypasu zwierząt były rozległe lasy starostwa⁴³.

Osady pastersko-hodowlane w starostwie lubaczowskim w ciągu XVI w. stale rozwijały się pod względem liczby gospodarstw. W Żukowie liczba kmieci posiadających ziemię wzrosła przez trzy dekady z 16 (1534)⁴⁴ do 37 (1565)⁴⁵. W tym samym czasie Prusie powiększyło swoje rozmiary z 9 gospodarstw⁴⁶ do 25⁴⁷. Należy zwrócić uwagę także na zwiększanie się liczebności uboższych warstw ludności wiejskiej. Pod tym względem wyróżnia się Brusno, gdzie odsetek biedniejszych kmieci jest największy. W badanym okresie istotnie wzrosła liczba zagrodników oraz pojawiają się kmiecie bezrolni — komornicy. Mógł być to wynik rozdrabniania dotychczasowej dworzyszczowej struktury gospodarstw⁴⁸. Liczebność oraz strukturę ludności wiejskiej przedstawiono w tabeli (tab. 1).

Zapisy w inwentarzu starostwa lubaczowskiego z 1535 r. pozwalają na określenie wielkości hodowli w danej osadzie oraz wskazanie dokładnej liczby zwierząt posiadanych przez poszczególnych właścicieli. Wyliczenia takie nie były dotychczas prezentowane w literaturze przedmiotu.

Największą osadą o profilu pasterskim był Żuków. Wedle inwentarza w roku 1535 wieś zamieszkiwało 30 kmieci. Zdecydowana większość z nich (23) zajmowała się pasterstwem⁴⁹. O ile bydło hodowali niemal wszyscy, to owce, tak charakterystyczne dla żywiołu wołoskiego, miało 13 gospodarzy. Zestawiając dane (tab. 2), można odwzorować stratyfikację majątkową mieszkańców pod względem liczby posiadanych zwierząt. Jej struktura rysuje się jako znacznie rozwarstwiona. Aż 60% owiec należało do pięciu najbogatszych właścicieli⁵⁰. Podobnie w przypadku bydła czterech hodowców posiadało nieco ponad 40% pogłowia. Sytuacja jeszcze klarowniej prezentowała się w Brusnie. We wszystkich 14 gospodarstwach zajmowano się hodowlą. W czterech łącznie hodowlę owiec i bydła, w jednym owiec i kóz (Chwedko) oraz jednym kóz

⁴² AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 63–65v, 282–295v; sygn. 148, k. 60–62v.

⁴³ Opisi. 1900, s. 277.

⁴⁴ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 31.

⁴⁵ Opisi. 1900, s. 263; Lustracja. 2001, s. 214.

⁴⁶ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 31v.

⁴⁷ Opisi. 1900, s. 274; Lustracja. 2001, s. 211.

⁴⁸ Jabłonowski A. 1903, s. 120.

⁴⁹ Poza hodowlą rozwijało się rzemiosło związane z pasterstwem. W 1524 r. zezwolono na budowę folusza w remontowanym młynie w Żukowie; AGAD, MK, dział 1, sygn. 38, k. 36–37.

⁵⁰ Pięciu właścicieli — Hawriło (140), Iwan (100), Hawriło (80), Petr (80) i Hrycz (80) — posiadało razem 480 z 800 wszystkich owiec hodowanych we wsi; AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 282–282v.

Tabela 1. Liczebność i struktura ludności wiejskiej w osadach pasterskich starostwa lubaczowskiego w XVI w. Źródło: AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 31–32; Opisi. 1900, s. 263–264, 272, 274–275

Osada	Kmiecie		Zagrodnicy		Komornicy	
	1534	1565	1534	1565	1534	1565
Brusno	8	13	6	13	—	7
Prusie	9	25	—	8	—	9
Żuków	16	37	6	7	—	12

Tabela 2. Liczba posiadanych zwierząt hodowlanych przez poszczególnych właścicieli stad we wsi Żuków w 1535 r. Źródło: AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 282–282v, 287–288v

Lp.	Właściciel	Owce	Bydło	Świnie
1.	Hawriło	140	38	—
2.	Iwan	100	45	—
3.	Hawriło	80	12	—
4.	Petr	80	23	—
5.	Hrycz	80	12	4
6.	Ihnat	60	14	—
7.	Lewko	60	14	—
8.	Wańkowa	60	—	—
9.	Stepan	40	18	—
10.	Roman	40	11	—
11.	Kuźma	20	16	—
12.	Artim	20	6	—
13.	Paskowa	20	6	—
14.	Melech	—	32	15
15.	Steczko	—	32	—
16.	Wańko	—	21	—
17.	Iwaśko	—	18	—
18.	Andrej	—	15	6
19.	Maćko	—	13	10
20.	Lewko	—	12	—
21.	Calissa	—	6	1
22.	Hrybak	—	2	—
23.	Choma	—	1	1
Razem		800	367	37

i bydła (Hawriło). Trzech gospodarzy prowadziło samą hodowlę owiec, zaś pozostali chowali jedynie bydło⁵¹. We wsi Prusie we wszystkich 12 gospodarstwach były zwierzęta hodowlane: owce w trzech, kozy w czterech, zaś bydło niemal we wszystkich (11/12)⁵². Żywy inwentarz najbogatszego z hodowców — Mathiasa — liczył 60 kóz, 20 owiec i 16 sztuk bydła⁵³.

Pastersko-hodowlany profil gospodarczy wsi dominował w Żukowie przez kolejne dekady. Istotny materiał porównawczy stanowi lustracja z lat 1564/1565. Wynika z niej, że na znaczeniu nieco straciła hodowla owiec. Co prawda pogłowie tych zwierząt pozostało na podobnym poziomie, lecz liczba gospodarstw zajmujących się ich hodowlą wzrosła z 13 do 19⁵⁴, co wobec niemal podwojenia się liczby gospodarstw wskazuje na zmniejszenie udziału tej gałęzi hodowli w ogólnym rachunku. Znacząco rozwinęła się natomiast hodowla bydła i świń. W 1565 r. suma tzw. większego bydła i świń wyniosła 765 sztuk, zaś cieląt i prosiąt 127⁵⁵.

Największy rozwój hodowli w latach 1535–1565 miał miejsce we wsi Prusie. Dynamika wzrostu pogłowia zwierząt hodowlanych była równie silna co przyrostu demograficznego (tab. 1). W ciągu trzech dekad liczba owiec, bydła i świń wzrosła z 290 do 918. Choć progres dotyczył wszystkich trzech kategorii, to podobnie jak w przypadku Żukowa i Brusna zauważyć można ukierunkowanie mieszkańców na chów bydła i świń. Pogłowie zwierząt hodowlanych we wsiach Brusno i Prusie w 1535 i 1565 r. zaprezentowano na wykresie (ryc. 1)⁵⁶.

Przeprowadzone badania pozwoliły zauważyć, że mieszkańcy osad pastersko-hodowlanych zajmowali się nie tylko typową dla Wołochów hodowlą owiec, lecz również posiadali znaczącą liczbę bydła oraz świń. W przypadku tych dwóch ostatnich grup znane historykom były tradycyjne daniny składane w zwierzętach. Lektura lustracji starostwa lubaczowskiego z 1534 r. dała możliwość po raz pierwszy odnotować istnienie również opłaty pieniężnej za hodowane przez mieszkańców poszczególnych wsi bydło i świnie⁵⁷.

Dochoły z tytułu posiadanego bydła i świń znacznie wzrosły w kolejnych dekadach, czego świadectwem są zapisy w lustracji starostwa z 1565 r. Zobowiązanie to nazywane było „rogowe” i stanowiło kolejny specyficzny element systemu podatkowego osad prawa wołoskiego tego regionu⁵⁸. Rozkwit hodowli bydła w osadach wołoskich swoje odzwierciedlenie, choć zapewne z opóźnieniem, miał w uniwersałach poborowych, w których od 1578 r. wyróżniano osobną opłatę od posiadanego bydła⁵⁹. Identyczny podatek uiszczano z tytułu chowu świń. Ich

⁵¹ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 283v, 289–289v.

⁵² AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 284v, 290–290v.

⁵³ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 284v, 290–290v.

⁵⁴ O liczbie hodowców owiec świadczy zapis: „Tamże, którzy owce mają, których na rok niniejszy było 19”; Lustracja. 2001, s. 214.

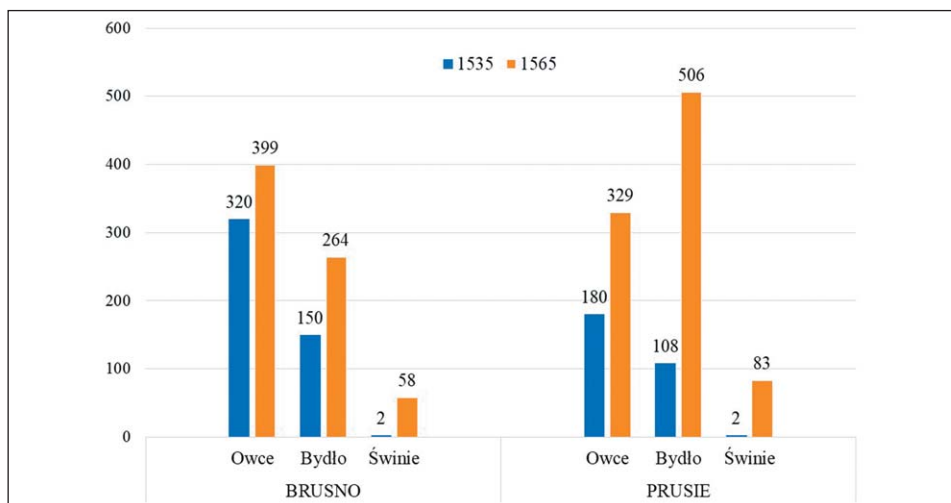
⁵⁵ Lustracja. 2001, s. 214. Warto zwrócić uwagę, że liczby zapewne były większe, gdyż opłat za hodowane świnie nie płacili mieszkańcy, którzy posiadali owce. Świadczy to o pewnego rodzaju wyższości hodowli owiec oraz uprzywilejowaniu ich właścicieli w systemie podatkowym wsi pasterskich.

⁵⁶ Nie ujęto jednak Żukowa, gdyż specyfika zapisów lustracyjnych nie pozwala na ustalenie dokładnej liczby bydła i świń; Opisi. 1900, s. 265.

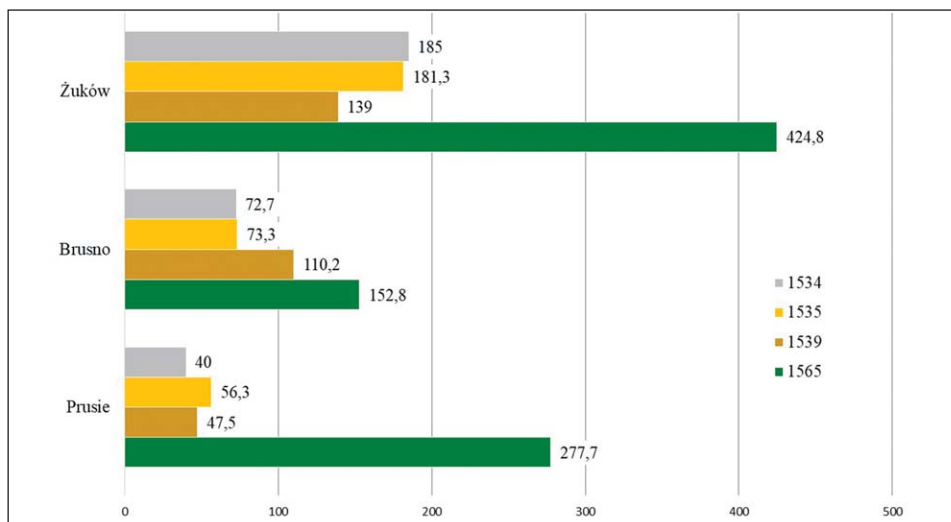
⁵⁷ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 49. Mieszkańcy osad prawa wołoskiego płacili od większego bydła oraz świń półgrosz, zaś od bydła mniejszego po szelągu (1/3 gr).

⁵⁸ Nazwa ta pojawia się w lustracji starostwa lubaczowskiego w zapisach dotyczących wsi Brusno, Prusie i Żuków; Lustracja. 2001, s. 211, 214; Opisi. 1900, s. 273; oraz pasterskiej wsi Ożanna w pobliskim starostwie leżajskim; Lustracja. 2001, s. 234, Opisi. 1897, s. 200. Ten sam podatek, choć nienazywany „rogowym”, płacili mieszkańcy osad prawa wołoskiego — Babice i Różaniec — w sąsiednim starostwie zameskim: „[...] od bydła rogatego, ile który s nich chowa, po pół grosz[za], a od rocznięcia po szelągu [...]”; Lustracja. 2001, s. 226–227, Opisi. 1897, s. 217–219. Sporadycznie lustratorzy używali także określenia „spaszne” lub „straga od bidła”; Opisi. 1900, s. 265.

⁵⁹ Po raz pierwszy Wołochów hodujących bydło obłożono podatkiem w uniwersale poborowym z 1578 r.: „Wsi Wałaskie powinny płacić będą, iako y w inszych wsiach, z rol ieśli ie mają, abo z dworzyszca po groszy trzydzieści, a ktorzy rol nie mają, tedy od bydła, zwłaszcza od sta owiec po groszy dwudziestu, a od dziesięci krow groszy dwadzieścia”; Volumina. 1859, s. 192.

Ryc. 1. Liczba pogłowia zwierząt hodowlanych we wsiach Brusno i Prusie w latach 1535 i 1565. Źródło: AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 283v–284v, 289–290v; Opisi. 1900, s. 273, 275–276

Ryc. 2. Dochody właścicieli wsi z hodowli bydła i świń w osadach pasterskich starostwa lubaczowskiego w latach 1534–1565 (w groszach). Źródło: AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 49–49v, 287–290v; sygn. 148, k. 33v–37; Opisi. 1900, s. 265, 273, 276

hodowla również rozwijała się systematycznie, skutkując znaczącym wzrostem dochodów. Dochody właścicieli wsi z tytułu utrzymywania bydła i świń w latach 1534–1565 przedstawiono na wykresie (ryc. 2).

Kulminacyjny okres funkcjonowania osad pasterskich na terenie starostwa lubaczowskiego przypada na koniec pierwszej połowy XVI w. W latach czterdziestych, w ścisłym sąsiedztwie Żukowa, zapewne na surowym korzeniu, powstał Gorajec. Była to jedyna lokacja na prawie wołoskim na obszarze starostwa w XVI w. Nie można określić tej inwestycji mianem znaczącej,

gdyż w 1565 r. zamieszkiwali wieś jedynie czterej kmiecie, lecz sam fakt lokacji oznacza, że prawo wołoskie nadal było używane. Jeden z kmieci nosił imię Wołosz⁶⁰. Mieszkańcy osady płacili czynsz i podymne, hodowali bydło i świnie oraz oddawali sery i popręgi⁶¹.

Powyższy model dominował we wspomnianych osadach przez większą część XVI stulecia, jednak w ostatnich jego dziesięcioleciach musiał on zderzyć się z charakterystycznymi dla epoki czynnikami przeobrażeń gospodarki wiejskiej. Znaczący wzrost cen zboża przyczynił się do spadku dochodowości pasterstwa względem rolnictwa, zaś w rozwijającym się modelu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej nie przewidywano działania osad pasterskich, których główne założenia oraz organizacja były sprzeczne z podstawami istnienia folwarku i pańszczyzny.

Znamiennym dla drugiej połowy XVI w. zjawiskiem było zmuszanie mieszkańców pasterskich osad do porzucania hodowli, wykonywania nieznannej ludności osad prawa wołoskiego pańszczyzny na rzecz właściciela wsi oraz przekształcanie dotychczasowych danin i opłat na czynsz pieniężny⁶². Trudno określić, kiedy dobra koniunktura na zajęciu pasterskie uległa regresowi. Pierwsze symptomy widoczne są w materiale źródłowym z końca lat pięćdziesiątych XVI w. w sąsiadującej z osadami starostwa lubaczowskiego wsi Wierzchrachanie (ob. Werechanie) w 1548 r. dekretem królewskim nakazano rozmierzyć pola mieszkańcom, zaprzestać pobierania opłat od hodowanego tam bydła i zastąpić je czynszem oraz pracą folwarczną⁶³.

W połowie lat sześćdziesiątych w osadach pasterskich starostwa zwiększa się obecność obcych dla tego profilu gospodarczego elementów systemu ekonomicznego. Ludność pasterskich wsi była zmuszana do odrabiania pańszczyzny bądź składania opłat za jej niewykonywanie. Mieszkańcy Żukowa odrabiać musieli pańszczyznę w wymiarze 8 dni w roku na folwarku lubaczowskim⁶⁴. W końcu lat sześćdziesiątych zniesiono tam prawo wołoskie, zastępując je ruskim, zaś wymiar pańszczyzny zwiększono do 2 dni tygodniowo⁶⁵. Mieszkańcy Prusia i Brusna, choć nie odrabiali pańszczyzny, wykupywali konieczność jej wykonywania, co oznacza, że i oni byli do niej zobowiązani⁶⁶.

Istotnym kierunkiem zmian w drugiej połowie XVI w. był wzrost zobowiązań kmiecych. Dobrze widoczne jest to w przypadku Baszni, gdzie w ciągu trzech dekad czynsz z jednego łanu wzrósł z 36 gr w 1534 r.⁶⁷ do 4 fl (120 gr) w 1565 r.⁶⁸ To w połączeniu ze wzrostem cen zboża sprawiło, że dochody, jakie uzyskiwał właściciel z osad pasterskich, były znacznie niższe niż z pozostałych, rolniczych wsi starostwa lubaczowskiego (ryc. 3).

Wzrost obciążeń, jakie ponoszono we wsiach, które zorganizowane były według obyczaju wołoskiego, widać także w uchwałach podatkowych. Uniwersały poborowe z drugiej połowy XVI w. zobowiązywały mieszkańców osad prawa wołoskiego do płacenia znacznie większego poboru z posiadanej ziemi niż kmiecie z wsi rolniczych⁶⁹. Taki stan rzeczy utrzy-

⁶⁰ Opisi. 1900, s. 266.

⁶¹ Opisi. 1900, s. 266.

⁶² Jawor G. 2019, s. 182.

⁶³ AGAD, ML, dział I A, sygn. 26, k. 56–57, za: Janeczek A. 1993, s. 194.

⁶⁴ Opisi. 1900, s. 265.

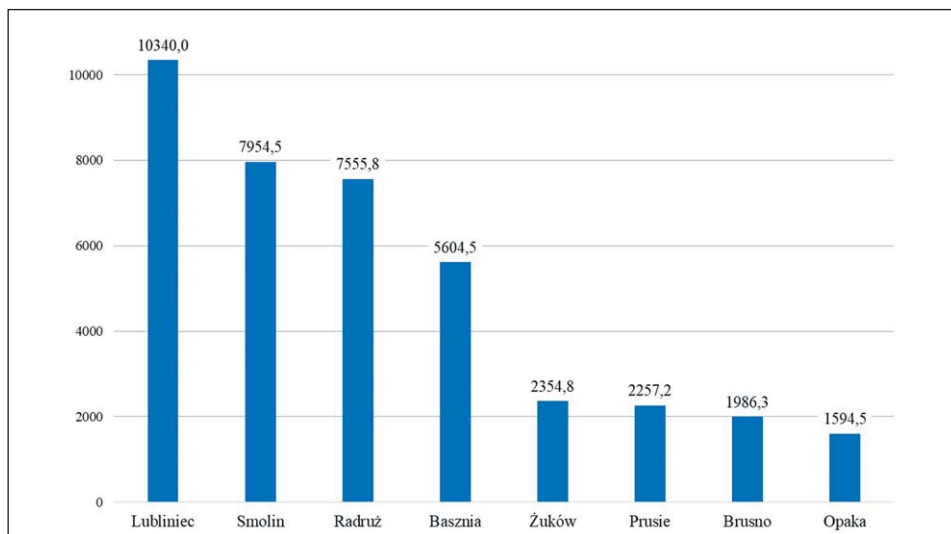
⁶⁵ AGAD, MK, dział I, sygn. 101, k. 277–278v, za: Janeczek A. 1993, s. 194–195.

⁶⁶ Płacili za tzw. „robotę odkupną”; Opisi. 1900, s. 272, 275; Lustracja. 2001, s. 211, 213.

⁶⁷ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. 147, k. 24–24v.

⁶⁸ Opisi. 1900, s. 255; Lustracja. 2001, s. 209.

⁶⁹ Jeszcze w początkach lat pięćdziesiątych XVI w. wysokość poboru dla mieszkańców wsi wołoskich była równa podatkowi kmiecemu i wynosiła 2 gr od posiadanej roli bądź dworzyszca; Volumina. 1859, s. 9–10. W latach sześćdziesiątych XVI w. mieszkańcy osad prawa wołoskiego płacili już dwukrotnie wyższy podatek od ról i dworzyszcz (20 gr) niż kmiecie ze wsi rolniczych (10 gr). Różnica ta pojawia się regularnie w uniwersałach poborowych z lat 1564–1577; Volumina. 1859, s. 38, 60, 73, 108, 127, 178.

Ryc. 3. Dochodowość wsi starostwa lubaczowskiego w świetle lustracji z 1565 r. (w groszach).

Źródło: Opisi. 1900, s. 252–277

mał się po kolejnym wzroście podatku kmiecego w latach siedemdziesiątych i trwał do końca stulecia⁷⁰.

W rejestrze poborowym województwa bełskiego z roku 1578 brak śladu po podatku od posiadanej bydła i owiec we wsiach starostwa lubaczowskiego⁷¹. Trudno jednak określić, czy już wówczas osady, w których wcześniej dominującym zajęciem było pasterstwo, utraciły swój dotychczasowy charakter gospodarczy. Zważając na zmiany, jakie zaszły w postrzeganiu zajęć pastersko-hodowlanych w wiejskim systemie gospodarczym tego regionu, jest to niewykluczone.

Zetknięcie się żywołu wołoskiego, operującego głównie w pasie górskim i podgórskim, z napierającą z nizin ludnością rolniczą wymuszało zarówno na mieszkańcach osad, jak i na ich właścicielach stopniową agraryzację, rozumianą jako połączenie zajęć pasterskich z rolniczymi. Z dostępnych źródeł, głównie lustracji dóbr królewskich, wynika, że u progu czasów nowożytnych to peryferyjne pod kątem użyteczności gospodarczej, często znacznie oddalone od gór obszary były miejscem, które sprzyjało utrzymaniu pastersko-hodowlanego modelu gospodarczego wsi, opartego na prawie wołoskim.

Miejsce pasterstwa w gospodarce starostwa lubaczowskiego w ciągu XVI w. ulegało przemianom, zaś proces ten podzielić można na trzy zasadnicze etapy. Pierwszym z nich było pojawienie się pasterzy wołoskich oraz zaadaptowanie rozwiązań prawa wołoskiego na terenie starostwa. Drugim etapem była stabilizacja, upowszechnienie prawa wołoskiego w regionie oraz rozwój osad pasterskich. Ostatni, trzeci etap to załamanie się koniunktury gospodarczej dla pasterstwa, czego przyczyną były dążenia właścicieli ziem do agraryzacji jak największego obszaru.

⁷⁰ Uniwersał poborowy z 1578 r. narzucił mieszkańcom wsi wołoskich posiadających role lub dworzyszczą podatek w wysokości 30 gr. Była to dwukrotność podatku kmiecego, który wynosił 15 gr z łanu. Dwukrotnie wzrósł także podatek od posiadanej stada owiec (20 gr) oraz pojawił się podatek od posiadanej bydła; Volumina. 1859, s. 191–192. Taka wysokość poboru we wsiach wołoskich utrzymała się do końca XVI w.; Volumina. 1859, s. 199, 213, 271, 297, 320, 356, 381. Pojedynczy wyjątek od reguły stanowił uniwersał poborowy z 1591 r., gdy podatek od roli i dworzyszczą wyniósł 15 gr, lecz i wtedy była to dwukrotność podatku kmiecego, gdyż ten wynosił 7,5 gr; Volumina. 1859, s. 334.

⁷¹ Jabłonowski A. 1902, s. 208–210.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AAP [Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu], AC [Acta Capitularia], sygn. 48.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], ASK [Archiwum Skarbu Koronnego], oddział I, sygn. 36; oddział LVI, sygn. 147, 148.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], MK [Metryka Koronna], dział 1, sygn. 38, 101.
AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], ML [tzw. Metryka Litewska], dział I A, sygn. 26; dział IV B, sygn. 22.

Źródła i opracowania publikowane

- Buniowski Jarosław. 2023. *Wallachian Law as a Tool for Colonising Peripheral Areas: Case Study of the Sandomierz Forest in the 15th and 16th Centuries*, „Colloquia Humanistica”, 12, Article 2884, <https://doi.org/10.11649/ch.2884>
- Buraczyński Jan. 1999. *Roztocze. Budowa, rzeźba, krajobraz*, Lublin.
- Czamańska Ilona. 2021. *Obszar zamieszkiwania, status prawny i kierunki aktywności gospodarczej Wołochów/Vlachów w średniowieczu i epoce wczesnonowożytnej*, „Balcanica Posnaniensia”, 28, 1, s. 7–34, <https://doi.org/10.14746/bp.2021.28.1>
- Dobrowolski Kazimierz. 1951. *Studia nad pochodzeniem ludności pasterskiej w Karpatach Zachodnich*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, 52, 6, s. 478–486.
- Dobrowolski Kazimierz. 1961. *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach północnych. Typologia wędrowek pasterskich od XIV–XX wieku*, „Wierchy”, 29 (1960), s. 7–51.
- Dobrowolski Kazimierz. 1970. *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych. Typologia wędrowek pasterskich od XIV do XX wieku*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, red. W. Antoniewicz, 8, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 98–121.
- Hołub-Pacewiczowa Zofia. 1930. *Z badań nad pasterstwem karpackim i alpejskim*, „Wierchy”, 8, s. 89–121.
- Hołub-Pacewiczowa Zofia. 1931. *Osadnictwo pasterskie i wędrowki w Tatrach i na Podtatrzu*, Kraków.
- Inkin Vasilij Fadecevič. 1974. *Dvoriše i lan v korolevskih imeniáh Galičiny v XVI–XVIII vv.*, „Materiały po istorii sels'kogo hozjajstva i krest'anstva SSSR”, 8, s. 27–41.
- Inwentarze. 2014. *Inwentarze i rozliczenia folwarczne wsi Kobylnicy Ruskiej i Wołoskiej z lat 1711–1723*, oprac. B. Kowal, S. Baran, Przemyśl.
- Jabłonowski Aleksander. 1902. *Ziemie ruskie: Ruś Czerwona*, 1, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, 7, 1, Warszawa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/40252/edition/57222/content> (dostęp 30.03.2023).
- Jabłonowski Aleksander. 1903. *Ziemie ruskie: Ruś Czerwona*, 2, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, 7, 2, Warszawa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/1178/edition/1794/content> (dostęp 30.03.2023).
- Janeček Andrzej. 1993. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Warszawa, <https://rcin.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/56016?id=56016> (dostęp 30.03.2023).
- Janeček Andrzej. 2017. *Początki i rozwój kolonizacji wołoskiej na Roztoczu: Lubycza i jej okolice w XV–XVI w.*, [w:] *Ziemia lubycka. Geografia, historia, język, kultura*, red. M. Koper, Lublin–Lubyca Królewska, s. 33–60.
- Janeček Andrzej, Świeżawski Aleksander. 1991. *Rejestr poboru lanowego województwa belskiego z 1472 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 39, 1, s. 27–55, https://www.academia.edu/40199321/Rejestr_poboru_%C5%82anowego_wojew%C3%B3dztwa_be%C5%82skiego_z_1472_r (dostęp 30.03.2023).
- Jawor Grzegorz. 2004. *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Lublin.

- Jawor Grzegorz. 2016. *Northern Extent of Settlement on the Wallachian Law in Medieval Poland*, „Res Historica”, 41, s. 35–49, <http://dx.doi.org/10.17951/rh.2016.41.35>
- Jawor Grzegorz. 2018. *Vigesima agnorum et decima porcorum. Redevances pastorales dans les villages valaques en Pologne aux XVe et XVIe siècles*, „Banatica”, 28, s. 465–479, <https://www.banatica.ro/media/b28/465-480.pdf> (dostęp 30.03.2023).
- Jawor Grzegorz. 2019. *Ius Valachicum jako narzędzie kolonizacji obszarów peryferyjnych (na przykładzie pogranicza polsko-ruskiego w XIV–XVI wieku)*, [w:] *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych*, red. A. Janeczka, M. Parczewski, M. Dzik, Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, 3, Rzeszów, s. 177–191.
- Kopczyńska-Jaworska Bronisława. 1950/1951. *Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, 8–9, s. 155–322.
- Kopczyńska-Jaworska Bronisława. 1958. *Z badań nad pasterstwem i hodowlą na Podhalu*, „Etnografia Polska”, 1, s. 357–360.
- Kopczyńska-Jaworska Bronisława. 1961. *Wędrówki pasterskie w Beskidzie Śląskim*, „Etnografia Polska”, 5, s. 227–231.
- Kopczyńska-Jaworska Bronisława. 1967. *Próba klasyfikacji typów pasterstwa karpackiego*, „Etnografia Polska”, 11, s. 87–98.
- Kowal Bogumiła, Majus Krzysztof Dawid. 2016. *Lukawiec. Dzieje galicyjskiej wsi*, Przemyśl.
- Kubrak Zygmunt. 2018. *Dzieje lasów lubaczowskich*, Rzeszów.
- Lubomirski Jan Tadeusz. 1855. *Północno-wschodnie wołoskie osady*, „Biblioteka Warszawska”, 4, s. 1–56, <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/96766/edition/91203/content> (dostęp 30.03.2023).
- Lustracja. 2001. *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i belskiego 1564–1565*, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, 2, Warszawa.
- Materiali. 1906. *Materiali do istorii suspil'no-političnih i ekonomičnih vidnosin Zahidn'oï Ukraïni*, wyd. M. Gruševs'kij, Serii druga (č. 81–132) (1531–1574), „Zapiski Naukovogo Tovaristva Imeni Ševčenka”, 15, 69, 1, s. 84–166.
- Opisi. 1897. *Opisi korolivšin v rus'kih zemláh XVI viku*, wyd. M. Gruševs'kij, 2, *Lústracii zemel' peremis'koï j sánoc'koï*, Żerela do istorii Ukraïni-Rusi, 2, L'viv.
- Opisi. 1900. *Opisi korolivšin v rus'kih zemláh XVI viku*, wyd. M. Gruševs'kij, 3, *Lústracii zemel' holms'koï, belz'koï i l'vivs'koï*, Żerela do istorii Ukraïni-Rusi, 3, L'viv.
- Półéwiartek Józef. 2010. *Kolbuszowa i jej rozległa okolica leżąca w północnej części Puszczy Sandomierskiej. Rozważanie wokół zasięgu puszczy*, „Rocznik Kolbuszowski”, 10, s. 179–195, <http://cyfrowa.bibliotekakolbuszowa.pl/dlibra/docmetadata?id=538&from=pubstats> (dostęp 30.03.2023).
- Roztocze. 2002. *Roztocze. Środowisko przyrodnicze*, red. J. Buraczyński, Lublin.
- Sawicki Ludomir. 1911. *Wędrówki pasterskie w Karpatach I*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział nauk antropologicznych, społecznych, historyi i filozofii”, 4, 6, s. 79–106.
- Sawicki Ludomir. 1919a. *Szalaśnictwo na Śląsku Cieszyńskim (Wędrówki pasterskie w Karpatach III)*, „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne”, 14, s. 137–183.
- Sawicki Ludomir. 1919b. *Szalaśnictwo w Górach Żywieckich (Wędrówki pasterskie w Karpatach IV)*, „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne”, 14, s. 184–195.
- Stadnicki Aleksander. 1848. *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Lwów, <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/publication/8667/edition/8004/content?ref=desc> (dostęp 30.03.2023).
- Volumina. 1859. *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782*, 2, Petersburg, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/47855/edition/64472/content> (dostęp 30.03.2023).
- Zbiór. 1963. *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, 2, *Dokumenty z lat 1421–1441*, Wrocław–Warszawa–Kraków.